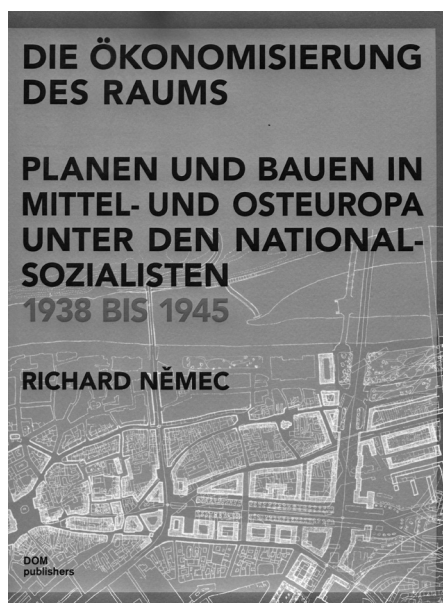

Na marginesie książki Richarda Němeca *Die Ökonomisierung des Raums*

Hanna Grzeszczuk-Brendel

Politechnika Poznańska

Richard Němec, *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945*, DOM Publishers, Berlin 2020, ISBN 978-3-86922-168-7, 495 ss., 480 il.

Publikacja *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945* podejmuje temat planowania urbanistycznego w wybranych krajach wschodnioeuropejskich zajętych przez III Rzeszę. Bazuje na pracy habilitacyjnej obronionej w 2019 r. na Uniwersytecie w Bernie i stanowi efekt wieloletnich badań nad urbanistyką i architekturą nazistowską. Dr hab. Richard Němec jest nieetatowym pracownikiem naukowym (*Privatdozent*) w Instytucie Historii Sztuki na tym uniwersytecie oraz autorem wielu publikacji poświęconych badaniom nad urbanistyką, teorią miasta i architekturą, łącznie z teorią i krytyką architektury oraz ochroną zabytków. Drogę naukową rozpoczął od studiów historii

sztuki na Uniwersytecie Karola w Pradze (praca magisterska w 2005 r.), a następnie przebywał na stypendiach naukowych w Uniwersytecie Albrechta i Ludwika we Fryburgu i w Uniwersytecie Lipskim. Zajmuje się głównie architekturą i urbanistyką XX w., ale ma również w swoim dorobku studia nad sztuką przełomu średniowiecza i renesansu, szczególnie w rezydencji Karola IV w Pradze i w całym Królestwie Czeskim.

Znajomość języka czeskiego umożliwiła autorowi dokładne przebadanie obszernej bibliografii i zasobów archiwalnych w Czechach i na Słowacji, podczas gdy biegłość w niemieźynie pozwoliła na rozszerzenie działań naukowych w Niemczech i Austrii. Warte podkreślenia jest to, że udostępnienie wyników dotyczących Europy Wschodniej i Środkowej nastąpiło w niemieckim obszarze językowym, dzięki załączonej bibliografii uświadamiając wielość lokalnych badań i rozpraw publikowanych w językach rodzimych. Jest to godne zaakcentowania w obliczu pomijania tych terenów w studiach nad problematyką architektury III Rzeszy w publikacjach niemiecko- czy angielskojęzycznych.

Uznając wartość merytoryczną omawianej publikacji i ogrom pracy włożonej w jej przygotowanie, podejmuję się nie tyle recenzji, ile raczej dyskusji z niektórymi propozycjami naukowymi Němeca. Mam też świadomość, że formułowane tu uwagi wynikają z odmiennej postawy badawczej, choć staram się uwzględnić dokonany wybór wątków, nieunikniony mimo gigantycznej wręcz objętości książki.

Podkreślam na początku kompetencje językowe autora również dlatego, że związana jest z nimi pierwsza wątpliwość dotycząca tytułu książki, poświęconej w zamyśle Europie Środkowej i Wschodniej. Nie wchodząc w dyskusję na temat tego, czym jest i czy w ogóle jest taka Europa, warto zwrócić uwagę, że Němec koncentruje się na przekształcaniach nazistowskich na terenach międzywojennej Czechosłowacji. Zajęcie Kraju Sudetów (Sudetenland) w 1938 r. doprowadziło ostatecznie do wyłonienia dwóch organizmów państwowych w 1939 r.: Protektoratu Czech i Moraw ze względną autonomią w obrębie III Rzeszy oraz satelickiego państwa słowackiego. Dodatkowo jednak autor recenzowanej książki przywołuje działalność nazistowską w wybranych miastach w Polsce.

Można się zastanawiać, dlaczego została pominięta Austria, podobnie jak Czechosłowacja włączona do III Rzeszy w 1938 r. – tym bardziej że obydwa kraje funkcjonowały wcześniej we wspólnej tradycji kulturowej Cesarstwa Austro-Węgier. Polityczno-społeczna sytuacja Polski w czasie II wojny światowej jest w tym zestawieniu znacząco odmienna, a przy imponującym bogactwie materiałów i analiz dotyczących miast czeskich i słowackich prezentacja przykładów polskich wydaje się mało pogłębiona i niezbyt oryginalna. Można to wyjaśnić prawdopodobnie mniej intensywnymi i mniej wnikliwymi kwerendami archiwalno-bibliotecznymi, ale w efekcie ograniczenie „wątku polskiego” do wzmianek porównawczych – jak np. w przypadku Alzacji (Gau Baden-Elsass) – zwiększyłoby spójność pracy i pozwoliło

¹ *Pro domo sua*: na s. 109 na planie przekształcenia Poznania błędnie zaznaczono obecny Teatr Wielki z lat 1908-1910, projektu M. Littmanna i H. Bartelsa. Został on przebudowany w czasie II wojny przez P. Baumgartena. E. Schmidt był autorem konkursowego projektu tzw. Nowego Teatru (Neues Theater) z innej wersji projektu Gauforum W. Bangerta (1940).

uniknąć drobnych błędów¹. Z perspektywy polskiego badacza można jednak uznać włączenie tutejszych ośrodków za wielce fortunate zwrócenie uwagi na obszar generalnie pomijany w nauce na zachód od Odry, a także wskazanie na istniejące opracowania, również w językach obcych.

Te spostrzeżenia nie zmieniają faktu, że *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945* oferuje niesłychanie bogaty i mało znany materiał do badań nad architekturą, a właściwie nad projektowaniem przestrzennym III Rzeszy, który może być traktowany nie tylko jako starannie opracowane źródło wiedzy, ale też jako punkt wyjścia dla studiów porównawczych. Tytuł główny, mówiący o ekonomizacji przestrzeni, zawiera w sobie naczelną tezę autora – oprócz rangi przekazu ideologicznego wielkie plany przekształcania miast miały w równym stopniu znaczenie ekonomiczne, istotne na wielu poziomach władzy nazistowskiej. Przy każdym z omawianych projektów Némec podkreśla rolę infrastruktury miejskiej, szczególnie powiązań z tworzoną w III Rzeszy siecią autostrad lub systemem wodnym. Te działania mieściły się w ramach nazistowskiego programu modernizacji, obejmującego też m.in. rozwój przemysłu zbrojeniowego. Sądzę zresztą, że wątek modernizacji powinien zabrzmieć mocniej, łącznie z odniesieniami do dzisiejszych dyskusji na ten temat. Natomiast dużo uwagi autor poświęca zagadnieniom związanym z *Neugestaltung* – programem przekształcania miast, do którego od ustawy z 1937 r. aspirowało coraz więcej władz komunalnych. Ten prawnie umocowany termin jednoznacznie wskazuje na rolę projektów urbanistycznych jako nośnika ideologii nazistowskiej, ale też łączy się z dopływem funduszy na konkursy, projekty, realizowane działania.

Uczony koncentruje się na ogólnych projektach urbanistycznych oraz na wielkich założeniach reprezentacyjnych, implikujących znaczne ingerencje w istniejącą strukturę miast. Zaprezentowane przykłady są potraktowane jako rekonstrukcja powszechnie stosowanych praktyk zarządzania miastem i jego rozwojem, ale Némec podkreśla ich tło ideologiczne, związek z polityką eksterminacji, kolonizacji i germanizacji III Rzeszy, co istotnie zmienia wymowę prowadzonych prac. Autor recenzowanej książki omawia przede wszystkim takie ośrodki jak Karlowe Wary (Karlsbad) oraz Liberec (Reichenberg), będący stolicą Gau Sudetenland, Pragę, jako stolicę Protektoratu, i Bratysławę (Pressburg) – stolicę Słowacji. Owe skrupulatne analizy uzupełnia prezentacja wybranych projektów w Krakowie, Warszawie i Poznaniu (razem s. 370–413), a poszczególne przykłady poprzedza każdorazowo omówienie tła historii i architektury okresu międzywojennego. W podsumowaniu zwrócono uwagę na powiązania planów i realizacji architektonicznych z ideologią, wymogami urbanistycznymi, a także – co nieczęsto jest brane pod uwagę – finansowymi i prestiżowymi korzyściami architektów. Przyznam, że w spisie treści brakuje mi czeskich, słowackich czy polskich nazw miast obok tych

VORWORT	8		
EINLEITEND	10		
HITLERS EUROPAKONSTRUKT UND DIE POLITISCHEN FOLGEN			
I. GESCHICHTLICHE UND ARCHITEKTURHISTORISCHE EINORDNUNG	20	V. PRESSBURG	284
I.1 TSCHECOSLOWAKEI UND POLEN	21	AUF DER ACHSE BERLIN-ROM	
I.2 HERAUSFORDERUNG DER ARCHITEKTURGESCHICHTE	32	V.1 POLITISCHE UND ARCHITEKTURHISTORISCHE KOORDINATEN	285
I.3 SPEER UND HITLER AM 17. JANUAR 1941	49	V.2 FORSCHUNGSPPOSITION, THESENBILDUNG UND THEMENUMRISS	296
I.4 HIMMLERS RAUM- UND GENERALSIEDLUNGSPLANUNGEN	62	V.3 VORAUSSETZUNGEN: FLÄCHENAUSWEISUNG UND FLURBEREINIGUNG	309
II. REICHENBERG	72	V.4 PRESSBURG ALS HOCHSCHUL- UND UNIVERSITÄTSSTADT	312
GAUHAUPTSTADT UND PROTOTYP DER NEUGESTALTUNGSSTADT		V.5 DAS REGIERUNGSVIERTEL IN DER NÖRDLICHEN INNENSTADT	326
II.1 FORSCHUNGS-LAGE, PROBLEMSTELLUNG UND THEMENABGRENZUNG	73	V.6 ARCHITEKTUR: DER KOMPARATIVE RAHMEN	342
II.2 GROSS-REICHENBERG UND DIE ROLLE DES GBI	78	V.7 GEBAUTE IDEOLOGIE? DER SLOWAKISCHE STAAT IM NEUEN EUROPA	359
II.3 AKTEURE UND PLANUNGEN	87	VI. OSTSIEDLUNG UND STÄDTEBAU	370
II.4 REICHSAUTOBAHN, STADTREGULIERUNG UND STAATSTRAGENDE BAUTEN	95	DIE ZENTRALORTE IM GENERALGOUVERNEMENT UND IM REICHSGAU WARTHELAND	
II.5 DAS GAUTHEATER AM LEIPZIGER PLATZ	103	VI.1 KONZEPTE UND MASSNAHMEN	371
II.6 REICHENBERG INMITTEN SEINER IDENTITÄTEN	111	VI.2 WARSCHAU: »DIE NEUE DEUTSCHE STADT«?	379
III. KARLSBAD	120	VI.3 KRAKAU: HAUPT- UND MUSTERSTADT IM BESETZTEN POLEN	390
REGIERUNGSPRÄSIDENTENSTADT UND WELTKURORT		VI.4 GESCHEITERT! DIE IDEE DES »NEUEN DEUTSCHEN OSTENS«	410
III.1 QUELLEN, FORSCHUNGSANSÄTZE UND ZIELSETZUNGEN	121	KONTEXTUALISIEREND	416
III.2 SANIERUNG DER INNENSTADT: DIE KOMMUNE ALS WEGBEREITERIN	128	PLANEN UND BAUEN ZWISCHEN IDEOLOGIE, PROFITORIENTIERTER KOLLABORATION UND STÄDTEBAULICHEM ANSPRUCH	
III.3 DER WETTBEWERB: DIE KOMMUNE ALS ENTSCHEIDUNGSTRÄGERIN	133	APPENDIX	466
III.4 DAS NEUE KARLSBAD IM KONTEXT DES NATIONALSOZIALISTISCHEN STÄDTEBAUS	142	PERSONEN- UND ORTSREGISTER	468
IV. PRAG	166	ABKÜRZUNGS- UND EDITIONSVERZEICHNIS	474
DIE NEUE HAUPTSTADT DES PROTEKTORATS BÖHMEN UND MÄHREN		UNGEDRUCKTE QUELLEN UND DOKUMENTE	475
IV.1 QUELLENLAGE UND THEMENABGRENZUNG	167	GEDRUCKTE QUELLEN UND LITERATUR	477
IV.2 DER 4. DEZEMBER 1941: ALBERT SPEER IN PRAG	170	FORSCHUNGSPROFIL RICHARD NĚMEC	495
IV.3 DIE PLANUNGSKOMMISSION FÜR DIE HAUPTSTADT PRAG UND UMGEBUNG	176		
IV.4 REINHOLD NIEMEYER: PRAXIS UND THEORIE	184		
IV.5 FORMEN DER GERMANISIERUNG: DAS »ALTE UND DAS NEUE PRAG«	190		
IV.6 DENKSCHRIFTEN: DIE PRAKTISCHE AUSLEGUNG DER FACHLICHEN STANDARDS	198		
IV.7 LINEARE PROJEKTE: REICHSAUTOBAHNEN, TRANSVERSALEN UND BRÜCKEN	220		
IV.8 HITLERS ERZIEHUNGS- UND AUSBILDUNGSANSTALTEN: KOMMUNALE VERSUS REICHSDEUTSCHE POLITIK	256		
IV.9 MEDIALISIERUNGS- UND DURCHSETZUNGSMETHODEN DER NATIONALSOZIALISTISCHEN BAUPOLITIK	266		

używanych w III Rzeszy – ze względu na łatwiejszą identyfikację omawianych ośrodków, ale też na dobrą praktykę dostosowywania się do wrażliwości różnych czytelników.

W stolicy Gau Sudetenland (s. 73–117) sztandarowy projekt urbanistyczny, autorstwa Hugona Jahnela i Karla Kerla, powstał w urzędzie miejskim, a jego głównym zadaniem było stworzenie korzystnych połączeń komunikacyjnych z Rzeszą. W Reichenbergu tradycja urbanistyki i architektury austriacko-węgierskiej oraz założenia czechosłowackie miały zostać odrzucone na rzecz stworzenia nowego miasta narodowosocjalistycznego, aby podkreślić jego „powrót” do Rzeszy. Ścisła identyfikacja z rdzennymi Niemcami miała legitymować nie tylko władzę nazistowską, ale przede wszystkim żądania dotychczasowej mniejszości Niemców sudeckich. Wyjaśnia to też uporczywe starania lokalnych władz o objęcie miasta programem *Neugestaltung*.

Z kolei w Karlowych Warach (s. 120–163) głównym zamierzeniem był konkurs na przebudowę centrum kurortu, zorganizowany również przez władze komunalne. Němec omawia założenia i wyniki konkursu, słusznie traktując go jako typową praktykę projektową

— R. Němec, *Die Ökonomisierung des Raums...*, spis treści

² Tym samym otwiera się kolejny problem badawczy, mianowicie porównania nazi-stowskich projektów dzielnic uniwersyteckich, ich miejsca w strukturze miasta, a chyba przede wszystkim wyznaczonej im roli tworzenia nowego człowieka. Warto tu wspomnieć o konkursie na Hochschulstadt Berlin-Charlottenburg z roku 1937/1938.

³ Zob. np. s. 220–255 z przywołaniem obfitej bibliografii.

w III Rzeszy. Karlsbad został przez autora recenzowanej książki uznany za pierwszy w tym państwie projekt leczniczy, a nie tylko wypoczynkowy. Z kolei Pragę zajętą przez nazistów (s. 166–281) badacz postrzega przez pryzmat projektów nastawionych na powojenną przyszłość – prac autorstwa zarówno twórców niemieckich (Reinhold Niemeyer), jak i czeskich (np. Josef Havlíček). Poruszony został problem nie tylko przekształcenia stolicy okupowanego kraju zgodnie z doktryną nazizmu i planami germanizacji, ale też dopasowania architektów o modernistycznym warsztacie do totalitarnych zadań i form. Przy Pradze omówiono ponadto przykłady adaptowania wcześniejszych lokalnych rozwiązań do własnych planów, a także mechanizmy i sposoby narzucania elementów projektowych przez władze centralne, w tym samego Alberta Speera.

Na wskazanym tle wyraźniej rysuje się odmienność Bratysławy (Pressburga) (s. 284–367), w której pewna samodzielność państwowa pozwalała nie tylko na korzystanie z nazistowskich wzorców architektonicznych, ale również na odwoływanie się do architektury faszystowskich Włoch. Powstaje pytanie, w jakim stopniu te odniesienia umożliwiały *de facto* kontynuację międzywojennej czechosłowackiej tradycji modernistycznej i użycie jej do budowania autoprezentacji Słowacji nazistowskiej. Gwałtowne rozszerzenie miasta musiało spowodować zerwanie z dotychczasową skalą urbanistyczną, co znalazło odbicie w projektach centrum administracyjnego. Zorganizowano też konkurs architektoniczny dla dzielnicy uniwersyteckiej², która została uwzględniona jako istotna dla celów reprezentacyjnych, co skłania do nowego spojrzenia na projekty takiej dzielnicy w Poznaniu – niezauważone przez Němeca. Przy każdym z ośrodków autor recenzowanej książki wiele uwagi poświęca rozwiązaniom komunikacyjnym istotnym w skali całej Rzeszy, co każde uwzględniać ich znaczenie ideowe³.

Wprawdzie we wszystkich omawianych miejscach zastosowano typowe mechanizmy planowania urbanistycznego, ale nacisk kładziony w nich na poszczególne tematy ujawnia nie tylko praktyczne, lecz również ideologiczne cele. Każde miasto znacząco powiększyło swoją powierzchnię i miało otrzymać nowe centrum administracyjne, włączyć się w sieć komunikacyjną, a także starano się o wprowadzenie lub przekształcenie dominanty przestrzennej. W projektowaniu uczestniczył stosunkowo wąski krąg architektów wspieranych przez Speera.

Plany transformacji wymienionych miast służyły tzw. germanizacji zagarniętych terenów. Cenne jest to, że Němec omawia je z uwzględnieniem relacji administracyjnych i personalnych zaangażowanych polityków, architektów i urzędników. W ten sposób biurokracja staje się nie tyle tłem, ile istotnym elementem składowym projektów urbanistycznych i podkreśla ich znaczenie ideologiczne. Autor recenzowanej książki zwraca uwagę na konflikty kompetencyjne między różnymi poziomami biurokracji, przedstawia ich wzajemne powiązania; wydobywa je zwłaszcza przy omawianiu licznych konkursów urbanistycznych, w których trakcie znaczenie miało zarówno sformułowanie

założeń projektowych, jak i dobór członków *jury* oraz dopuszczenie określonych grup architektów. Istotną rolę odgrywały też ambicje władz komunalnych, poprzez wielkie programy urbanistyczno-budowlane dążących do wzmocnienia własnej pozycji w aparacie władzy. Wszystkie te problemy są w książce znakomicie udokumentowane, choć może pojawić się pytanie, w jakim stopniu mechanizmy wypracowane na terenie „rdzennych” Niemiec przystają do zróżnicowanych sytuacji w okupowanych czy zagrabionych państwach. Badacz wskazuje też na profity zawodowe architektów, którzy nie tylko z przekonania ideowych uczestniczyli w konkursach i projektach. Współpraca z reżimem pozwalała wielu z nich umocnić osobistą pozycję i osiągać duże zyski, ale też wymagała swoistego podejścia do własnej przeszłości projektowej, mającej często cechy modernistyczne.

Tu brakuje mi bardziej zniuansowanego rozpoznania sytuacji architektów lokalnych uczestniczących w przedsięwzięciach nazistowskich, instrumentalizowania miejscowej tradycji czy jej całkowitego negowania. Inaczej rzecz wyglądała w Pradze czy w Karlowych Warch, inaczej zaś Warszawie czy Poznaniu. Dotyczy to nie tylko zaangażowania lokalnych reprezentantów sztuki budowania we współpracę i kolaborację z III Rzeszą, ich dobrowolności lub przymusu, motywacji, ale też dalszej kariery w powojennej Europie. Ów problem jest jeszcze bardziej znaczący w Niemczech, gdzie wielu prominentnych architektów reżimu bez przeszkód kontynuowało działalność projektową i wykładową po zakończeniu wojny. Wskazany temat niewątpliwie wymaga dalszych badań, mocno utrudnionych przez konieczność docierania do źródeł rodzinnych.

Wiąże się z tym kolejny wątek przewijający się w publikacji Némeca, mianowicie tworzenie projektów na czasy powojenne. Część planów, szczególnie tych, które zostały zainicjowane w trakcie wojny, była kontynuowana po jej zakończeniu w zmienionej sytuacji politycznej. Koniunkturalizm wielu wybitnych architektów nie podważał ich fachowości, znajomości aktualnych trendów – i wręcz ułatwiał dopasowanie się do nowych okoliczności. Być może jednak należałoby bardziej podkreślić typowe dla III Rzeszy kreacje „wirtualne”, z założenia przesunięte w czasie, ale udostępniane opinii publicznej przez liczne publikacje – szczególnie zdjęcia makiet dawały wrażenie intensywnych działań w sytuacji zastoju budowlanego w czasie wojny.

Kolejne zagadnienie stanowi wpływ Speera na planowanie architektoniczne i urbanistyczne w III Rzeszy. Jego rola jest nie do przecenienia – mimo wycofania się przezeń z wielu zadań w 1941 r. i skupienia się na tworzeniu miast *führera* z Berlinem na czele. Niemniej jednak jego rzeczywisty, osobisty udział w przygotowywaniu tak licznych planów zasługiwałyby na odrębne badanie. Némec słusznie podkreśla ujawnione w związku z tym ambicje lokalnych architektów i decydentów; tym bardziej że w wielu sytuacjach Speer występował nie tylko jako architekt, ale też jako wysoki urzędnik: minister uzbrojenia i amunicji, szef Organizacji Todt. Przykładowo, razem z Rein-

⁴ Przebudowę zamku prowadzili F. Böhmer i G. Petrich.

⁵ Plany te w kilku wersjach były opracowywane przez W. Bangerta od 1940 roku.

⁶ Inaczej wyglądało to w Berlinie, gdzie wielkie wyburzenia miały związek z imperialnymi ambicjami przekształcenia miasta w „Germanię”.

hardem Heydrichem uzgadniał działania zmieniające Pragę pod kątem niemieckiej produkcji zbrojeniowej, a w myśl planów osadnictwa niemieckiego na Wschodzie, opracowywanych przez Heinricha Himmlera dla okupowanych terenów, miał w Poznaniu istotny wpływ na wyznaczenie twórców przebudowy zamku cesarskiego⁴ czy porzucenie koncepcji Gauforum⁵.

Podkreślając związki z rdzennymi Niemcami, przede wszystkim rolę Speera i władz centralnych w kształtowaniu planów dla podbitych, anektowanych i podległych terenów, autor recenzowanej książki nie w pełni wydobywa różnice w traktowaniu przestrzeni w Niemczech i na różnych obszarach na „zdobytym Wschodzie”, koncentrując się na podkreślaniu głównej myśli o ekonomicznym znaczeniu podejmowanych działań. Miały one jednak inny wymiar w Berlinie (Germanii), a inny w Pradze czy Poznaniu, nie wspominając o Warszawie.

Problematyka kształtowania przestrzeni jest w recenzowanej pracy kluczowa i powiązana z ideologią przestrzeni życiowej (*Lebensraum*). Autor uznaje ją za podstawę polityki III Rzeszy, ale – być może w obliczu dotychczasowych badań – nie rozszerza tematu. Jak jednak wynika z zaprezentowanego materiału, zasiedlanie zajętych obszarów, prześladowania ich mieszkańców, uczestnictwo lokalnych architektów w działaniach projektowych, zakres swobody twórczej mocno się różniły w zależności od umiejscowienia danego miasta/obszaru w systemie politycznym III Rzeszy. Zestawione w książce przykłady podkreślają te różnice, wyjątkowo wyraźne w sferze traktowania istniejącej tkanki budowlanej. Bezwzględne niszczenie całych fragmentów miast w celu wytyczenia w nich wielkich osi reprezentacyjnych czy budowy gaurów miało ogromne znaczenie ideologiczne w takich ośrodkach jak Praga czy Poznań, wynikało też z traktowania lokalnej kultury jako bezwartościowej, a mieszkańców jako podludzi⁶. Szczególnie wymownym przypadkiem jest tu Warszawa, zdegradowana do roli zaplecza siły roboczej, podczas gdy w Bratysławie – mimo dyskusji – zamek książęcy zachował swoją rangę przestrzenną.

Dyskusyjne są zwłaszcza postulaty dotyczące porównywania i wyjaśniania procesów decyzyjnych oraz projektowych na terenach podlegających wprowadzaniu wspólnym regulacjom prawnym, ale znajdujących się w wyraźnie odmiennej sytuacji. Ten problem wiąże się z traktowaniem ludności i zakresem eksterminacji na obszarach anektowanych, „przywróconych” czy okupowanych: Słowacja ze względną niezależnością i oferta włączenia obywateli Czech do Niemiec wobec sprowadzenia Polaków do roli siły roboczej, a nawet różnego zakresu i nasilenia eksterminacji Żydów. Wymienione wątki zostały poruszone w książce, ale być może wymagałyby silniejszego zaakcentowania.

Choć Nėmec najwięcej uwagi poświęca projektom kształtowania przestrzeni, podkreślając dwuwymiarowe myślenie autorów, to omawia też wybrane propozycje architektoniczne. Te pytania otwierają kolejny problem, z którym autor boryka się w książce – czyli kwestię stylu, rozważaną przez wielu badaczy i również nierozwiązaną w recen-

zowanej pracy. Jej twórca stara się – jak się wydaje – znaleźć wspólne cechy stylowe dla różnych działań architektonicznych i urbanistycznych, a jednocześnie umieścić specyfikę stylu III Rzeszy pomiędzy ideologią nazistowską a ogólnymi tendencjami epoki, z uwzględnieniem różnorodności formalnej zarówno w rdzennych Niemczech, jak i w każdym z miast. W ten sposób – jak można sądzić – próbuje ignorować immanentną cechę sztuki nazistowskiej, fragmentarycznie implementującej różne zjawiska artystyczne w obręb ideologii, która pasożytowała na rozmaitych wątkach myślowych i sama nie była spójna. W moim przekonaniu kategoria stylu jest mało pomocna w rozumieniu architektury III Rzeszy. Jej synkretyzm, wyrażający „sen o potędze”, generalnie łączy w sobie dążenie do przesadnej ciężkości, monumentalności i surowości, co jednak nie wystarcza do stworzenia głębszej spójności wypowiedzi. Z tego względu nieprzekonujące są odniesienia np. do Karla Friedricha Schinkla, który wzory klasyczne rozumiał i przywoływał w zdecydowanie odmienny sposób.

Przedstawiona dyskusja z wybranymi wątkami publikacji Richarda Němeca wynika z tego, co stanowi jej podstawową wartość, czyli z opracowania imponującego materiału archiwalnego i zgromadzenia publikacji innych autorów. Zawiera się więc w recenzowanej książce, razem z tezami stawianymi przez autora i kolejnymi pytaniami problemowymi, znaczący potencjał inicjowania polemik i nowych tematów badawczych. Niewątpliwie jest to praca ważna, potrzebna i interesująca – nie tylko dla badaczy zajmujących się problematyką III Rzeszy, ale też dla osób koncentrujących się na architekturze okresu międzywojennego, szczególnie modernizmu, który ciągle bywa omawiany bez odniesień do nazizmu. Jest to też książka, do której należy wracać w poszukiwaniu zarówno informacji, jak i kontekstu dla własnych studiów.

* * *

Pełny wykaz publikacji Richarda Němeca znajduje się na stronie Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Berneńskiego⁷, ale w kontekście omawianej rozprawy i z punktu widzenia polskiego odbiorcy warto wyróżnić kilka prac:

– *Raumdefinitionen – Stadtkonstruktionen – Architekturpraktiken. Digital Humanities und die „Messbarkeit“ des NS-Regimes*, Berlin 2021 (w druku).

– *Zur Unbrauchbarkeit des Begriffs einer Klassischen Moderne. Nationalsozialistischer Städtebau und Stadtplanungen im Protektorat Böhmen und Mähren (1938–1945)*, „Innsbrucker Beiträge zur Baugeschichte” t. 2 (2020).

– *Planowanie i przebudowa „nowego niemieckiego Wschodu”. Generalne Gubernatorstwo: przypadek Warszawy (1939–1945)*, „Rocznik Historii Sztuki” t. 43 (2018).

⁷ PD Dr. PhDr. Richard Nemeč [...] – PUBLIKATIONSLISTE, http://www.ikg.uni-be.ch/unibe/portal/fak_historisch/dkk/ikg/content/e40090/e94595/e94636/e204200/Publikationen_Nemec_2020_ger.pdf (data dostępu: 15.11.2020).

– *National Socialist Architectural Policy in the Occupied Countries of Central and Eastern Europe*, „Acta Poloniae Historica” t. 114 (2017).

– Hitler’s „Generalsiedlungsplanung Ost”: A Case Only for Poland? *A Forgotten Dimension of National-Socialist Spatial and Town Planning in the Former Czechoslovakia*, „Planning Perspectives” 2016, nr 1.

– *Architektura a ideologie. Výchovné instituce Adolfa Hitlera v protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety*, „Umění/Art” 2013, nr 6.

Słowa kluczowe

Europa Środkowa i Wschodnia, architektura, projektowanie przestrzeni, nazizm, germanizacja, *Neugestaltung*

Keywords

Central and Eastern Europe, architecture, space design, Nazism, Germanisation, *Neugestaltung*

Dr. habil. Hanna Grzeszczuk-Brendel, Prof. PP, hanna.grzeszczuk-brendel@put.poznan.pl, ORCID: 0000-0003-4467-8975

Art historian at the Faculty of Architecture of the Poznan University of Technology. She primarily occupies herself with the architecture of the 19th and mid-20th centuries and urban development issues. Recently, her research focuses on the problems of interpretation of the architecture of the Third Reich in a broad sociological, political or cultural context. She is the author of many studies on the development and architecture of Poznan in the 19th and 20th century, among others *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych* (Living in the City: Poznań in the Context of European Housing and Urban Planning Reforms, Poznań 2018; German version: *Eine Stadt zum Leben Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Berlin–Boston 2018).

Summary

HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL (Poznan University of Technology) / In the margins of the book *Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1938 bis 1945* by Richard Němec

Die Ökonomisierung des Raums. Planen und Bauen in Mittel- und Osteuropa unter den Nationalsozialisten 1936 bis 1945 by Richard Němec presents the Nazi plans of the transformation of major cities in Czechoslovakia as well as Cracow, Warsaw and Poznan (in Poland). The top imposed ideological assumptions introduced into annexed, invaded or possessed territories affected the official procedure of the planning processes as well as the selection of particular architects and limited artistic freedom. The author of the book presents the role of bureaucracy in the development of plans in conformity to the Nazi ideology posing a thesis that bureaucracy in those times played an important economic role and enjoyed financial benefits, high prestige and high professional status. Without doubt, the collected source material and literary references stand for the value of the book, which can be used as a starting point for further research on the architecture of the first half of the 20th century and for the polemics with the author.